

JOANNA MIELCZAREK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

mielczarek.joanna1986@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5936-5344

HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ DRÓG ŚWIĘTEGO JAKUBA NA TERENIE POLSKI

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2019.019>

Streszczenie

Tekst dotyczący historii i współczesnego wyglądu Dróg św. Jakuba w Polsce koncentruje się na kilku kluczowych zagadnieniach. Wstęp wprowadza w tradycję powstałą wokół postaci Apostoła Jakuba Starszego oraz jego Grobu znajdującego się w Santiago de Compostela. Krótka historia Szlaków Jakubowych w Polsce doprowadza do ważnego wydarzenia, jakim była pielgrzymka Ojca Świętego Jana Pawła II do Grobu św. Jakuba w 1982 roku. Następnie kolejno wymienione są oraz scharakteryzowane wszystkie Drogi św. Jakuba, jakie powstały na terenie Polski w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Zakończenie prezentuje cel pielgrzymów udających się do katedry w północno-zachodniej Hiszpanii.

Słowa kluczowe: *Św. Jakub; Droga św. Jakuba; Camino de Santiago; Santiago de Compostela*

The Past and the Presence of The Way of Saint James in Poland

Summary

The paper presents the history and contemporary state of the Way of Saint James in Poland. It highlights a few key topics. The first part of the article introduces the tradition connected with Saint James the Elder, an Apostle, and his shrine in Santiago de Compostela. The second part is a historical synopsis of the Camino in Poland until 1982 - the papal pilgrimage to Saint James' Shrine. The final part

focuses on the recently modernised pilgrim routes, their present state and features. In conclusion, the article characterises the spiritual goals that the pilgrims have when making their journey to the Santiago Cathedral in North-Western Spain.

Keywords: *Saint James; The Way of Saint James; Camino de Santiago; Santiago de Compostela*

TRADYCJA DOTYCZĄCA ŚW. JAKUBA APOSTOŁA

Według kanonicznego przekazu Jakub z Galilei „(...) był rybakiem, synem Zebedeusza i Marii Salome (Mt 4,21; Mk 1,19–20; Łk 5,10), bratem Jana Apostoła Ewangelisty (Mt 10,1–3; Mk 3,16–19; Łk 6,12–16). Niektóre źródła sugerują, że mógł być nawet kuzynem Jezusa, a na pewno należał do Jego najbardziej zaufanych uczniów, poświadczeniem czego może być fakt, że w Piśmie Świętym wymieniany jest na drugim (Mk 3, 13–19) lub trzecim miejscu (między innymi: Mt 10,2–4; Łk 6,13–16) spośród wszystkich apostołów. Za śmiałe głoszenie ewangelii, został ścięty mieczem z rozkazu króla Heroda Agrypy I¹.

Obszerne informacje na temat Jakuba Kościół zaczerpnął z legend i tekstów apokryficznych, i głównie na ich podstawie zbudował potężną, kilkunastowieczną Tradycję. Pozaewangeliczne opisy związane z życiem świętego Jakuba, były spisywane już od II wieku po Chrystusie. Najwcześniejszym dokumentem była legenda hebrajska, przetłumaczona na grekę i łacinę. Z przekazów Abdiasza, Juliusza Afrykańczyka, Euzebiusza i Klemensa Aleksandryjskiego powstawały liczne *Dzieje Jakuba* oraz jego *Passio*, spośród których do dziś najbardziej znana i często powtarzana na Szlaku jest *Złota Legenda* Jakuba de Voragine, pochodząca ze średniowiecza. Według tego podania, św. Jakub, po wielu latach nauczania w Galicji, powrócił do Jerozolimy, gdzie poniósł męczeńską śmierć. Jego szczątki przeniesiono na Półwysep Synajski i wybudowano tam klasztor św. Jakuba, który następnie przemianowano na klasztor św. Katarzyny, a relikwie Apostoła w VIII wieku przewieziono do Galicji, składając je w specjalnie wybudowanej świątyni. Według innej legendy, to uczniowie Apostoła – Teodor i Atanazy – wykradli zwłoki swojego nauczyciela, przewieźli do Jafy, skąd odpłynęli, podążając przez Gibraltar do północno-zachodniego wybrzeża Hiszpanii. Po wyniesieniu ciała z łodzi w okolicach Finisterre („końca świata”), uczniowie położyli je na kamieniu, który wypalił się na kształt sarkofagu. Teodor i Atanazy następ-

¹ A. Wyrwa, *Święty Jakub Apostoł. Malakologiczne i historyczne ślady peregrynacji z ziem polskich do Santiago de Compostela*, Wyd. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica – Poznań 2009, s. 13.

nie złożyli relikwie w kaplicy cmentarnej, o której, w wyniku późniejszej rekonkwisty, zapomniano na wieki.

Grób odnaleziono w pierwszych latach IX wieku, kiedy około 812 roku pewien pustelnik, o imieniu Pelagiusz, miał mieć objawienie, w którym usłyszał, że „światło gwiazd” powiedzie go do grobowca św. Jakuba. Inne legendy przypisują to odkrycie między innymi biskupowi Teodomirowi, królowi Alfonsowi II lub też cesarzowi Karolowi Wielkiemu². Od tegoż „światła gwiazd” powstała nazwa miasta Santiago de Compostela. Pierwszy człon – Santiago – w dosłownym tłumaczeniu z języka hiszpańskiego oznacza „święty Jakub”, natomiast drugi – Compostela – wywodzi się od Campus Stellae tłumaczonego na „pole gwiazd”. W dosłownym rozumieniu Santiago de Compostela to „Święty Jakub na polu (z pola) gwiazd”³.

Najważniejsze redakcje legendy o św. Jakubie powstały w końcu pierwszej połowy XII wieku. Dla ich uwiarygodnienia posłużono się autorytetem dwóch papieży: Leona I (440–461) i Kaliksta II (1119–1124). Pierwszy z nich miał być autorem listu, w którym mowa o transporcie ciała Jakuba do Hiszpanii, a drugi tradycyjnie uważany jest za autora *Codex Calixtinus* – korpusu tekstów Jakubowych, przechowywanego w kapitule katedralnej w Composteli⁴. Dokument ten składa się z pięciu części, z czego najważniejszym zabytkiem jest ostatnia księga, stanowiąca *Przewodnik Pielgrzyma*, prezentujący znane w średniowieczu „Drogi prowadzące do Grobu św. Jakuba”⁵.

Z późnośredniowiecznych relacji wynika, że pątnicy sami gubili się w różnych wersjach legend. Nie wiadomo także było, jakie szczątki Apostoła pozostają złożone w relikwiarzu katedralnym w Santiago, gdyż nie był możliwy ogląd jego relikwii. Współczesne badania archeologiczne pod katedrą w Composteli ujawniły istnienie tam niezidentyfikowanego grobu, który być może faktycznie należał do Apostoła Jakuba Starszego⁶.

HISTORIA POLSKIEGO PIELGRZYMOWANIA DO SANTIAGO DE COMPOSTELA

Anna Witkowska w pracy *Titulusecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce* wysuwa tezę, iż kult Apostoła dotarł na tereny naszego

² Tamże, s. 15–16.

³ Tamże, s. 18.

⁴ H. Manikowska, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 383.

⁵ Tamże, s. 390.

⁶ Tamże, s. 382.

kraju w XI wieku za sprawą benedyktynów⁷. Według obecnych badań, kościołem, któremu na ziemiach polskich najwcześniej nadano wezwanie św. Jakuba, jest kościół cysterski w Lubiążu, wybudowany w 1202 roku⁸. Inne źródła podają, że wraz z przybyciem pierwszych misjonarzy i wprowadzeniem kalendarza chrześcijańskiego, wspomnienie św. Jakuba w liturgii pojawiło się już w pierwszych latach po chrzcie Mieszka I⁹. Ślad po średniowiecznych pielgrzymkach wiernych, stanowią odkryte w Polsce znaleziska archeologiczne, pochodzące z okresu od XII do XV wieku. Są to różne postaci muszli, figurek i emblematów¹⁰.

Najpopularniejszym i powszechnie znanym atrybutem Apostoła – patrona pielgrzymów – jest nadal muszla z rodziny *Pectenmaximus L.*, zwana potocznie „muszlą pielgrzymią św. Jakuba”. Ten rodzaj muszli posiada symbolikę bezpośrednio i dosłownie związaną z pielgrzymowaniem. Służyć ona miała wędrującym pątnikom jako miska na strawę oraz jako pojemnik na jałmużnę. Muszle, jako atrybuty wędrujących do Grobu Apostoła, znane były od samych początków pielgrzymowania. U zarania kultu św. Jakuba sprzedawano je przy katedrze w Composteli. Pierwotnie pielgrzymi przywiązywali je do sakwy noszonej na ramieniu, zaś od XIII wieku przytwierdzali je do kapelusza bądź płaszcza, albo wieszali sobie na szyi. Po zakończonej pielgrzymce wracali z nimi do domów, a nawet kazali chować je do swoich grobów¹¹. Dla historyków i archeologów wszystkie znaleziska muszli *Pectenmaximus L.*, z których większość to zabytki odnalezione w grobach, stanowią ważne źródło informacji dotyczących wędrowek do Santiago z różnych stron Europy. Najwcześniejsze tego typu okazy, pochodzące z Hiszpanii, datowane są na przełom X i XI wieku, natomiast najstarsza muszla odnaleziona na terenie Polski pochodzi prawdopodobnie z XII wieku. Łącznie na ziemiach polskich odkryto osiem takich znalezisk¹².

Oprócz źródeł archeologicznych zachowały się także dokumenty historyczne, potwierdzające najwcześniejsze wyprawy Polaków do dalekiej Hiszpanii. Są nimi

⁷ A. Witkowska, *Titulusecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Instytut Wydawniczy PAX, Lublin 1999, s. 167–168.

⁸ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Wyd. DIG, Warszawa 2000, s. 151.

⁹ *Drogi św. Jakuba na obszarze krajów południowego wybrzeża Bałtyku*, red. A. Zajączkowska, Lębork 2010, s. 21.

¹⁰ A. Wyrwa, *Święty Jakub Apostoł i ślady pielgrzymowania pątników z ziem polskich do jego „grobu” w Santiago de Compostela w: Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łądz na szlakach kulturowych Europy*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński, Wyd. Muzeum Archeologiczne, Poznań-Łądz 2007, s. 83

¹¹ Tenże, *Święty Jakub Apostoł. Malakologiczne i historyczne ślady peregrynacji z ziem polskich do Santiago de Compostela*, Wyd. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica – Poznań 2009, s. 38–39.

¹² Tamże, s. 42.

glejty władców Aragonii, zapiski z podróży oraz itineraria¹³. Ilja Mieck, uczony niemiecki, ze względu na to, że Polska była krajem najdalej położonym od celu pielgrzymki, przypisał jej szczególne miejsce w Europie pod względem wypraw do Grobu św. Jakuba. W swoim referacie: *Polska a pielgrzymka do Santiago de Compostela na początku epoki nowożytnej* pisał, że siedmiu znanych imiennie pielgrzymów z Polski, którzy dotarli do Composteli na przełomie XIV i XV wieku, stanowiło zagadkę dla zachodniej nauki. Niewiarygodne, że polskich podróżników stać było na tak wielkie ryzyko i koszty związane z wyprawą¹⁴. Wśród siedmiu Polaków wspomnianych przez Miecka było czterech rycerzy – pierwszych w poświadczonej pisemnie historii polskich pątników, którym 15 kwietnia 1379 roku kancelaria króla aragońskiego Pedra IV udzieliła glejtu, zapewniającego protekcję i opatrność władcy hiszpańskiego na czas przebywania na terenie jego królestwa. Wszyscy czterej (Stanisław Vederkere, Franciszek z Szubina, Klemens z Mokrska i Jakub Cetan) byli dworzanami króla węgierskiego i polskiego – Ludwika¹⁵. Następna grupa Polaków uzyskała glejty od króla Aragonii 2 stycznia 1380 roku. Znani z nazwiska pątnicy to Paszek, zwany Złodziejem z Biskupiec oraz Jan Pilik z Sierpca na Mazowszu – podstoli gostyniński, związany z dworem księcia płockiego Ziemowita IV¹⁶. Wśród zachowanych w dokumentacji aragońskiej glejtów wystawionych polskim podróżnym jest również pochodzący z czerwca 1380 roku list polecający Pawła z Radzanowa. Ten chorąży warszawski, związany z dworem księcia mazowieckiego – Janusza I, przemierzał Europę z ośmioma towarzyszami, a granicę Aragonii przekroczył wraz z udającym się po raz kolejny do Composteli Janem Pilikiem¹⁷. Po trwającej niemal ćwierć wieku przerwie, 20 listopada 1404 roku glejty od króla Aragonii otrzymuje czworo Polaków. Są nimi: Andrzej z Ostrołęki, Paweł Pilik – syn nieżyjącego już wtedy Jana Pilika i kontynuator rodzinnej tradycji pielgrzymowania do Santiago, Gniewosz z Dalewic oraz Jakub¹⁸. W listopadzie 1405 roku glejt otrzymał Czcibor z Czcibożyc, a przed rokiem 1409 król francuski Karol VI wystosował list polecający do władcy aragońskiego Marcina dla Jana Farureja z Grabowa¹⁹. Przytoczona

¹³ C. Taracha, *O polskich pielgrzymach do św. Jakuba w: Camino de Santiago – nie tylko droga. Historia i współczesność Szlaku św. Jakuba*, red. P. Roszak, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012, s. 198.

¹⁴ I. Mieck, *Polska a pielgrzymka do Santiago de Compostela na początku epoki nowożytnej, w: Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie środkowo-wschodniej*, red. R. Knapiński, Wyd. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, s. 188–189.

¹⁵ J. Wiesiołowski, *Podróże Polaków do Composteli w XIV i XV wieku*, w: R. Knapiński, *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie środkowo-wschodniej*, Wyd. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, s. 203–204.

¹⁶ I. Mieck, dz. cyt., s. 204.

¹⁷ Tamże, s. 205.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 206.

powyżej krótka charakterystyka postaci, połączona z faktem, iż w 1378 roku doszło do schizmy Kościoła Zachodniego, może nasuwać jeden dość istotny wniosek. Być może te podróże do Composteli miały przede wszystkim cel polityczny i najpierw służyły Ludwikowi Węgierskiemu i księżętom mazowieckim, a potem cesarzowi Zygmuntovi Luksemburczykowi.

Pojawiające się w drugiej połowie XV wieku w Polsce tytuły *miles hispanicus* i *miles gallicus*, noszone na przykład przez braci Jakuba i Piotra z Drzewicy w Małopolsce czy Filipa Jacmierskiego, świadczą o tym, że po zakończeniu schizmy i soborze w Konstancji (1414–1418 r.) wędrówki do Hiszpanii nie ustały. Rycerstwo polskie niejako nauczyło się przemierzać średniowieczną Europę drogami wiodącymi do Grobu św. Jakuba i ta tradycja utrzymała się na kolejne wieki, dając pielgrzymującym zarówno powód do sławy, jak i dowód przynależności do grona rycerskich, chrześcijańskich obieżyświatów²⁰.

Wyprawy do Composteli z terenów Polski odbywały się z zadziwiającą regularnością przez kolejne wieki. „Jednym z najstłanniejszych Polaków, którzy kiedykolwiek dotarli do Grobu Apostoła w Hiszpanii jest, bez wątpienia, Jakub Sobieski – wielokrotny marszałek sejmu, kasztelan krakowski oraz ojciec Jana III Jakuba Sobieskiego, który w 1674 roku został koronowany na króla Polski. Przebieg podróży Jakuba po Europie został utrwalony w jego dzienniku. Do Grobu św. Jakuba Sobieski dotarł w marcu bądź kwietniu 1611 r.”²¹ Poza Jakubem Sobieskim w XVII wieku do Hiszpanii nie dotarło wielu Polaków. Powodem była niestabilna sytuacja polityczna w Europie – wojna trzydziestoletnia, liczne konflikty zbrojne w epoce Ludwika XIV, a także niepokój związany z rosnącym w siłę Imperium Osmańskim. Dowody obecności tej niewielkiej liczby pątników odnaleźć można jednak w kolejnych źródłach. Pierwszym, dość ubogim, jest adnotacja pochodząca z 1677 roku, która wspomina datek w postaci jałmużny otrzymany przez Sebastiana Mequi, nazwanego *franciscanopolaco*²². Kolejnym zaś – rejestr pielgrzymów przyjętych do szpitala w Santiago de Compostela w latach 1656–1700. Z tego rejestru wynika, iż do kliniki przyjęto wówczas osiemnastu chorych Polaków²³. Ilja Mieck podsumowuje te dane słowami: „Wyciągnięcie z nich jakichkolwiek wniosków, co do ogólnej liczby pielgrzymów nie miałoby najmniejszego sensu. Niemniej nie można zaprzeczyć, iż nawet w niespokojnej drugiej połowie XVII w. idea pielgrzymki do *Santiago* pozostała w Polsce żywa i niemało Polaków podjęło trud podróży do *Composteli*”²⁴.

Badaniem dokumentacji dotyczącej pielgrzymów do Grobu św. Jakuba w XVIII stuleciu zajmował się López Ferreiro, który opublikował specjalną registraturę,

²⁰ Tamże, s. 207.

²¹ Tamże, s. 193–194.

²² Tamże, s. 195.

²³ Tamże, s. 196.

²⁴ Tamże, s. 197.

która pozwala na odnalezienie dwunastu nazwisk polskich pielgrzymów, którzy pobrali jałmużnę w czasie od początku wieku do 1777 roku²⁵. Koniec tego stulecia, a wraz z nim nastanie wojen napoleońskich, wybuch rewolucji francuskiej, narodziny światopoglądu oświeceniowego, oznaczały niemal całkowity kres pielgrzymek do Hiszpanii²⁶. Dopiero po prawie dwustu latach przerwy u Grobu Apostoła stanął wielki Polak – Jan Paweł II. Wizyta Ojca Świętego Jana Pawła II w Santiago de Compostela oraz słowa *Aktu Europejskiego*, które padły 9 listopada 1982 roku przy Grobie św. Jakuba, stanowią wyraźną i niepodważalną cezurę w historii szlaku. Przed wspomnianym rokiem Biuro Pielgrzymów w Santiago odnotowywało rocznie kilkudziesięciu wędrowców, a w Roku Jubileuszowym 2010 do Composteli przybyło 272 383 pątników. Statystyki dotyczące obecności Polaków na Drogach Jakubowych robią jeszcze bardziej imponujące wrażenie. Liczba polskich pielgrzymów wzrasta stale z roku na rok. W 2018 roku do Grobu Apostoła w Hiszpanii dotarło 4785²⁷ Polaków (niemal trzy razy więcej niż w ostatnim Roku Jubileuszowym). Na tak dynamiczny rozwój zjawiska pielgrzymowania do Santiago de Compostela wpłynęły słowa papieża Jana Pawła II z 1982 roku. Ojciec Święty w katedrze w Composteli, którą nazwał odwiecznym „punktem przyciągania dla Europy i całego chrześcijaństwa”²⁸, snuł rozważania nad współczesną Europą. Papież w istniejącej od czasów średniowiecznych sieci dróg, których cel wyznacza Grób św. Jakuba, dostrzegał spoiwo scalające Europę jako kontynent jednorodny i zjednoczony duchowo²⁹. Jego słowa wygłoszone przy Grobie Apostoła wyrażają stosunek Kościoła do narastającego kryzysu duchowego oraz są reakcją na zmiany sposobu myślenia współczesnych mieszkańców tego kontynentu. Ojciec Święty wyraził nadzieję, iż jego orędzie skierowane do narodów Europy „padnie na ziemię żyzną”. Jak ukazują statystyki Biura Pielgrzymów pod katedrą w Santiago, po ponad trzech dekadach od wygłoszenia *Aktu Europejskiego*, owo papieskie nawoływanie wydało plon. Coraz większe rzesze pątników odkrywają swoje korzenie w średniowiecznych murach kościołów i klasztorów, zastanawiając się nad swoim życiem i hierarchizując wartości. Ktoś, kto raz wyruszył na Camino, nigdy nie zapomni, co znaczy być pielgrzymem. Pielgrzymka to nie jednorazowy akt. Pielgrzymowanie staje się postawą życiową. Jim Forest w swojej książce: *Pielgrzymowanie jako droga przez życie* pisze: „Pielgrzymka jest raczej postawą niż działaniem. (...) jest świadomym aktem poszukiwania żywej obecności Bożej”³⁰. Autor dostrzega przede wszystkim metaforyczne znaczenie pielgrzymki

²⁵ Tamże, s. 199.

²⁶ Tamże.

²⁷ <https://oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2018.pdf> (21.03.2019).

²⁸ Jan Paweł II, *Akt Europejski*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.), nr 2 (38), 1983, s. 29.

²⁹ Tamże, s. 29.

³⁰ J. J. Forest, *Pielgrzymowanie jako droga przez życie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, s. 33.

jako wędrówki przez życie, nazywając ją jednokierunkową drogą „z wieloma zakrętami, (...) ku zjednoczeniu z Bogiem”³¹.

Pod koniec XX i na początku XXI wieku w drogę do Santiago de Compostela wybierały się coraz większe rzesze pątników. Nie tylko Hiszpanów, najbliższych sąsiadów Grobu św. Jakuba, którzy do początku lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia stanowili niemal sto procent wszystkich pątników, ale także ludzi różnych narodowości i wyznań. Szacuje się, że sanktuarium św. Jakuba nawiedzane jest rocznie przez ponad sześć milionów osób, z czego setki tysięcy stanowią pielgrzymujący pieszo. W 2018 roku *Compostelle* – dokument wydawany przez Biuro Pielgrzymkowe Arcybiskupstwa Santiago, poświadczający przejście minimum 100 kilometrów ciągłej drogi – otrzymało ponad 327 tysięcy pątników. Wśród nich byli przedstawiciele 177 państw³². Osoby badające fenomen *Camino de Santiago* ostatnich kilku dekad zgodnie podkreślają, że ten nowy etap w historii pielgrzymowania należy przypisać w ogromnej mierze właśnie wizycie Ojca Świętego Jana Pawła II w Santiago³³. Kolejnymi ważnymi impulsami dla powrotu do tradycji pielgrzymowania do Hiszpanii były: uznanie przez Radę Europy szlaku do Composteli za pierwszy Europejski Szlak Kulturowy w 1987 roku, Światowe Dni Młodzieży w Santiago w 1989 roku oraz wpisanie Camino de Santiago na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO w 1993 roku³⁴.

Polska, ze względu na swoje dalekie położenie od celu Drogi, długo musiała czekać, by dołączyć do budującej się na nowo od lat osiemdziesiątych wielkiej sieci szlaków. Słowa Jana Pawła II dla Polaków miały ogromne znaczenie i spowodowały, że zainteresowanie pielgrzymką do Apostoła zaczęło cieszyć się coraz większą popularnością. Wszystko to spowodowało, że Hiszpania od 1982 roku przystąpiła do prężnych prac nad infrastrukturą odcinków Camino. Zaczęto budować schroniska przeznaczone dla pątników, otwierać drzwi zamkniętych kościołów i kaplic, znakować szlaki, a dawno opuszczone miejscowości górskie, przez które przed wiekami wędrowano do Santiago, na powrót zamieszkało. W Niemczech pierwsze fundacje i stowarzyszenia miłośników Drogi pojawiły się w latach dziewięćdziesiątych, a na terenie Polski pierwszy fragment szlaku udostępniono 25 lipca 2005 roku. Był to krótki odcinek Drogi Dolnośląskiej, rozpoczynający się w Jaku-

³¹ Tamże, s. 67

³² <https://oficinadelperegrino.com/wp-content/uploads/2016/02/peregrinaciones2018.pdf> (21.03.2019).

³³ P. Mróz, F. Mróz, Ł. Mróz, *Renesans Drogi św. Jakuba w Europie na przykładzie wybranych państw: Czech, Niemiec, Polski i Włoch*, w: „Akt Europejski” bł. Jana Pawła II a renesans Drogi św. Jakuba, red. A. Jackowski, F. Mróz, Wyd. Bractwo św. Jakuba Apostoła w Więclawicach Starych, Kraków 2012, s. 124.

³⁴ E. Mendyk, „*Europo, tchnij życie w swoje korzenie*”. „Akt Europejski” a renesans Drogi św. Jakuba – rozważania w drodze, w: „Akt Europejski” bł. Jana Pawła II a renesans Drogi św. Jakuba, red. A. Jackowski, F. Mróz, Wyd. Bractwo św. Jakuba Apostoła w Więclawicach Starych, Kraków 2012, s. 117.

bowie, a kończący się w Zgorzelcu³⁵. W trakcie ostatnich kilkunastu lat w Polsce odtworzono tysiące kilometrów Dróg Jakubowych.

WSPÓŁCZESNY WYGLĄD DRÓG ŚW. JAKUBA W POLSCE

Ze względu na intensywny rozwój wszystkich polskich dróg św. Jakuba, trudno ustalić ich aktualną liczbę i długość. W 2019 roku przez ziemie polskie przebiega sieć osiemnastu szlaków:

1. *Via Regia*

Najdłuższym szlakiem św. Jakuba, biegnącym w granicach Polski, jest *Via Regia*. Nazwę swoją wywodzi od znanej jeszcze w wiekach średnich Drogi Królewskiej (*Strada Regia*). Pierwsze udokumentowane użycie tej nazwy pochodzi z 1252 roku. Wzmianka o niej pojawia się w dokumentach margrabiego Marchii Miśnieńskiej, Henryka III i określa szlak handlowy łączący Kaukaz i Konstantynopol z Europą Zachodnią³⁶.

Via Regia ma długość 957 km. Rozpoczyna się przy samej granicy polsko-ukraińskiej, jednocześnie w dwóch miejscowościach: Medyce (na południu) oraz w Korczowej (na północy), a kończy w Zgorzelcu – mieście na granicy polsko-niemieckiej. Droga przebiega przez pięć południowych województw naszego kraju, poczynając od podkarpackiego, przez małopolskie, śląskie, opolskie, kończąc na dolnośląskim. Powstawała wieloetapowo. Jako pierwszy przygotowany i oznakowany został odcinek na Dolnym Śląsku, między Brzegiem, a Zgorzelcem³⁷. Ostatni swojego oznakowania doczekał się odcinek pomiędzy Krakowem a Górą św. Anny³⁸.

2. Droga Dolnośląska

Droga Dolnośląska jest pierwszym w Polsce odtworzonym fragmentem trasy średniowiecznych pątników. Swojego oficjalnego otwarcia doczekała się 24 lipca 2005 roku³⁹. Trasa rozpoczyna się w Głogowie, a kończy w Zgorzelcu, płynnie przechodząc w Ekumeniczny Szlak Pątniczy. Dolnośląska Droga Świętego Jakuba, będąca fragmentem dawnego Bursztynowego Szlaku, jest o tyle istotna, iż to nią właśnie dotarła do Polski kultura łacińska wraz z chrześcijaństwem.

³⁵ Tamże, s. 117.

³⁶ J.M. Hołub, Ł. Mróz, *Droga św. Jakuba Via Regia. Podkarpackie*, Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Wrocław 2014, s. 17.

³⁷ <http://www.camino.net.pl/viaregia/> (21.03.2019).

³⁸ J. M. Hołub, Ł. Mróz, dz. cyt., s. 7.

³⁹ A. Ceglińska, H. Karaś, E. Mendyk, *Droga św. Jakuba Gniezno – Zgorzelec – Praga. Część polska: Droga Wielkopolska i Droga Dolnośląska*, Wydawnictwo Camino, Janice 2006, s. 14–15.

3. Droga Wielkopolska

Wielkopolska Droga Świętego Jakuba została odtworzona niemal równocześnie z Drogą Dolnośląską. W 2005 roku swoją linią połączyła Gniezno z Głogowem i Zgorzelcem. Poza granicą Polski za jej kontynuację uważa się Drogę Żytawską, biegnącą do czeskiej Pragi. Droga Wielkopolska biegnie dawnym traktem Bursztynowego Szlaku, a o jej wykorzystaniu przez średniowiecznych pątników zdążających do Santiago de Compostela, świadczą odnalezione podczas wykopalisk muszle bądź ich fragmenty, niektóre datowane na XIII wiek⁴⁰.

4. Droga Polska (Camino Polaco)

Droga Polska, zwana również Camino Polaco, w całości mieści się w granicach województwa kujawsko-pomorskiego. Rozpoczyna się w Iławie, a kończy w Trzemesznie. Łączna długość całej drogi wynosi 248 km. W wąskim rozumieniu, często stosowanym w literaturze, Droga Polska jest to odcinek na obszarze Kujaw i Pomorza. W szerszym kontekście Drogą Polską można nazwać całą trasę Dróg Jakubowych biegnących przez Polskę⁴¹.

6. Droga Kłodzka

Ta, licząca ponad 119 km (81 na terenie Polski i 38 na terenie Czech) droga z Międzygórza do Krzeszowa, nawiązuje swym przebiegiem do dawnych traktów komunikacyjnych oraz ścieżek pątniczych do dwóch największych sanktuariów na obszarze Ziemi Kłodzkiej – do Wambierzyc i na Górę Igliczną. Szlak ten, inaczej niż w przypadku innych dróg międzynarodowych, zaczyna się w Polsce i na jej terenie kończy, jedynie na kilkadziesiąt kilometrów wychodząc poza granice państwa. Cała trasa przyozdobiona jest przydrożnymi kapliczkami i figurami, dzięki którym region zyskał kiedyś miano „Bożego Zakątka”. Otwarcie drogi dla pielgrzymów miało miejsce w kwietniu 2014 roku⁴².

6. Droga Śląska

Śląska Droga Świętego Jakuba jest jednym z najkrótszych polskich odcinków Camino. Ten, liczący zaledwie 55 km szlak, został otwarty 25 lipca 2009 roku i prowadzi z Sobótki do Środy Śląskiej, z której dalszą podróż pielgrzymi mogą kontynuować Via Regia.

⁴⁰ Tamże, s. 28, 41.

⁴¹ T. Bielicki, P. Roszak, *U progu Camino. Przewodnik po kujawsko-pomorskim odcinku Szlaku św. Jakuba*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń – Golub – Dobrzyń 2012, s. 15–16.

⁴² E. Mendyk, *Droga Kłodzka, Pielgrzymek. Informator Dróg św. Jakuba*, Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”.

7. Droga Sudecka

Powstanie Sudeckiej Drogi Świętego Jakuba można podzielić na dwa etapy. Pierwszy z nich zakończył się w 2008 roku oddaniem odcinka od Jeleniej Góry do Lubania. Kolejny etap wytyczania szlaku, zakończony w 2010 roku, przedłużył istniejącą dwa lata drogę o 43,5 km, przesuwając jej początek do Krzeszowa⁴³. Licząca 105 km długości Sudecka Droga Świętego Jakuba swoim przebiegiem odzwierciedla historyczne trakty prowadzące na zachód przez południową część Dolnego Śląska. Wykorzystuje zarówno znane ze średniowiecza trasy handlowe, jak i bardziej współczesne drogi komunikacyjne⁴⁴.

8. Droga Małopolska

Droga Małopolska rozpoczyna się pod kościołem Świętego Jakuba w Sandomierzu, zaś kończy się po około 204 km na krakowskim Placu Dominikańskim przy ulicy Grodzkiej, gdzie szlak łączy się z Via Regia. Oficjalnie została ona otwarta 25 lipca 2009 roku⁴⁵.

9. Droga Lubelska

Lubelska Droga Świętego Jakuba poprowadzona została w latach 2011–2012 pomiędzy Lublinem a Sandomierzem. Rozpoczyna się pod najważniejszym i jednym z najstarszych kościołów Lublina – bazylice pod wezwaniem Świętego Stanisława Biskupa i Męczennika na Starym Mieście, w której od XIV wieku przechowywane są relikwie Drzewa Krzyża Świętego. Następnie szlak zmierza w kierunku późnobarokowej (wzniesionej w latach 1786–1790) świątyni pod wezwaniem Świętego Jakuba przy ulicy Głuskiej. Lubelskie Camino swoim kształtem odzwierciedla Koleiny Jagiełły – znany setki lat i ważny trakt handlowy, łączący Wilno z Krakowem. Długość drogi zależy od wybranego wariantu przeprawy przez Wisłę. Trasa może mieć 141 km lub 127,5 km⁴⁶.

10. Droga Pomorska

Pomorska Droga Świętego Jakuba, w języku międzynarodowym zwana Camino Polaco del Norte (czyli Droga Północnopolska), jest przedłużeniem odtworzonego w latach dziewięćdziesiątych niemieckiego odcinka Szlaku Jakubowego Via Baltica. Droga ta, ukończona 28 lipca 2013 roku, łączy cztery państwa: Litwę, Rosję,

⁴³ I. Krukowski-Zdanowicz, E. Mendyk, *Sudecka Droga św. Jakuba. Przewodnik pielgrzyma*, Wyd. Fundacja Wioski Franciszkańskiej, Janice 2010, s. 3–4.

⁴⁴ Tamże, s. 3.

⁴⁵ M. Łygas, W. Grdeń, M. Winiarski, *Małopolska Droga św. Jakuba. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza REWASZ, Pruszków 2010, s. 27.

⁴⁶ <http://sandomierz.dominikanie.pl/klasztor/historia-braci/> (21.03.2019).

Polskę i Niemcy. Długość jej wynosi 1134 km, z czego na terenie Polski liczy sobie 713,5 km⁴⁷.

11. Droga Lubuska

Szlak Lubuskiej Drogi św. Jakuba ma 230 km i został wyznaczony w 2005 roku przez profesora Ulricha Kniefelkamp z Katedry Historii Średniowiecznej i Regionalnej Historii Kultury na Wydziale Kulturoznawstwa Uniwersytetu Europejskiego we Frankfurcie nad Odrą⁴⁸. Zespół badawczy profesora, bazując na materiałach archiwalnych oraz kartograficznych, dotyczących średniowiecznego układu dróg historycznych, odtworzył najbardziej prawdopodobny przebieg szlaku pątniczego, który był starym piastowskim traktem handlowym, zwanym drogą frankfurcką. Szlakiem tym wędrował już cesarz Otton III w 1000 roku, pielgrzymując do grobu Świętego Wojciecha w Gnieźnie.

12. Droga Nyska

Nyska Droga Świętego Jakuba jest dojściowym szlakiem do Via Regia. Prowadzi ona z Głucholaz przez Nysę, Kopice, Lewin Brzeski do Skorogoszczy. Największy wkład w otwarciu tego 106-kilometrowego odcinka w 2010 roku miał samorząd Nysy.

13. Droga Mazowiecka

Mazowiecka Droga Świętego Jakuba, otwarta w październiku 2014 roku, swój współczesny przebieg zawdzięcza pracy profesor Małgorzaty Wilskiej i zespołowi Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk⁴⁹. Droga Mazowiecka ma swój początek pod bazyliką archikatedralną Męczeństwa Świętego Jana Chrzciciela. Po łącznej długości 164 km Droga Mazowiecka kończy się w Dobrzyniu nad Wisłą.

14. Droga Warszawska

Warszawska Droga Świętego Jakuba w swoim dzisiejszym kształcie, który przybrała w 2015 roku, liczy 230 km. Rozpoczyna się na warszawskim Starym Mieście pod katedrą Świętego Jana Chrzciciela przy ul. Świętojańskiej, kończy w Piotrkowie Trybunalskim przed kościołem Świętego Jakuba⁵⁰.

⁴⁷ T. Duda, *Pomorska Droga św. Jakuba. Przewodnik turystyczny*, Wyd. Fundacja Szczecińska, Szczecin 2013, s. 6–7.

⁴⁸ P. Grabowski, *Lubuski szlak Drogi św. Jakuba*, w: A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, *Drogi św. Jakuba w Polsce. Stan badań i organizacja*, Kraków 2008, s. 117.

⁴⁹ R. Madej-Janiszek, *Mazowiecka Droga św. Jakuba. Warszawa – Dobrzyń nad Wisłą*, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Warszawa 2017, s. 5.

⁵⁰ J.G. Kazimierzczak, *Warszawska Droga św. Jakuba. Przewodnik dla pielgrzymów i turystów*, Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Warszawa 2015, s. 58.

15. Droga Nadwarciańska

Nadwarciańska Droga Świętego Jakuba rozpoczyna się w Łądzie nad Wartą i przez Miłosław biegnie do Lubinia. W całości liczy sobie 111 km długości i została otwarta i poświęcona 22 lipca 2012 roku. Szlak został zaprojektowany w taki sposób, by połączyć miejsca związane z kultem świętego Jakuba z innymi ważnymi pod względem kulturowym i przyrodniczym obiektami regionu⁵¹.

16. Droga Beskidzka

Beskidzka Droga Świętego Jakuba, łącząca ze sobą Polskę i Słowację, liczy łącznie 526 km, z czego około 200 km znajduje się poza granicami Polski. Pomysł powstania Drogi Beskidzkiej zrodził się w 2010 roku w Szczyrku. 2 stycznia 2011 roku kościół Apostoła Jakuba w Szczyrku podniesiony został do rangi sanktuarium i otrzymał relikwie patrona. Jesienią tego roku odbyło się otwarcie pierwszego odcinka drogi, łączącego dwie beskidzkie świątynie Świętego Jakuba: w Szczyrku i Simoradzu. Sierpień 2015 roku przyniósł oddanie do użytku pielgrzymów całej Beskidzkiej Drogi⁵².

17. Droga Jasnogórska

Szlak Jasnogórski jest jednym z najkrótszych odcinków Drogi św. Jakuba na terenie Polski. Liczy zaledwie 68 km. Od 2015 roku łączy Warszawę z najdłuższą polską Via Regia.

18. Droga Śląsko-Morawska

Śląsko-Morawska Droga św. Jakuba jest przedłużeniem Warszawskiej Drogi św. Jakuba, która po dojściu do Częstochowy poprzez Jasnogórską Drogę św. Jakuba łączy się z Via Regia w miejscowości Sączów.

SANTIAGO DE COMPOSTELA – CEL DROGI

Każda droga mieści w sobie zapowiedź celu, tak jak i cel definiowany jest niejako przez wspomnienie przebytej ku niemu drogi. W przypadku szlaków św. Jakuba cel można rozumieć na dwa różne sposoby – bezpośredni i pośredni. Tym bezpośrednim, najbardziej ewidentnym i namacalnym celem wędrowki pątników z całego świata jest Santiago de Compostela, a konkretnie – Grób Apostoła ukryty w murach Katedry Jakubowej. Każdy, kto wybiera się w drogę, obojętnie,

⁵¹ E. Mendiak, *Nadwarciańska Droga Świętego Jakuba*, „Pielgrzymek. Informator Dróg św. Jakuba”, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg Świętego Jakuba w Polsce”.

⁵² D. Drost, S. Więzik, *Beskidzka Droga św. Jakuba, Litmanowa – Eliaszkówka – Wadowice. Przewodnik pielgrzyma*, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Wrocław 2015, tom I, s. 7–8.

czy będzie pokonywał pieszo krótki 100-kilometrowy odcinek przez północno-zachodnią Hiszpanię, by u kresu otrzymać dokument potwierdzający odbytą pielgrzymkę, czy zdecyduje się wyruszyć tradycyjnie spod drzwi swojego domu (Polak ma do pokonania ok. 3 500 km, czyli cztery miesiące codziennego niewyobraźalnego wysiłku), jest świadom, że cel jego wędrówki stanowi świątynia w dalekiej Hiszpanii. Pielgrzym już podczas domowych przygotowań do pielgrzymki zapoznaje się z tekstem *Złotej Legendy*, historią miejsca, do którego będzie podążać. Czyta o pierwszym kościele wybudowanym przez biskupa Teodomira, o następnej większej świątyni wzniesionej na rozkaz króla Alfonsa III i konsekrowanej w 889 roku, a zburzonej w sto lat później przez Almanazara. Pielgrzym wie, że gdy osiągnie cel podróży, będzie mógł dotknąć figury Jakuba Starszego, pochodzącej z 1211 roku i klęknąć przed srebrnym relikwiarzem zawierającym szczątki patrona Drogi. Wszystko to odbędzie się we wnętrzu XI-wiecznej katedry, którą w XVIII wieku przebudowano w stylu barokowym. Zbliżając się do Santiago, pielgrzym ma także cichą nadzieję, że dziś bądź jutro, podczas południowej mszy świętej, będzie miał szczęście zobaczyć, jak nad głowami wiernych, przez niemal całą długość nawy, kołysać się będzie największa na świecie kadzielnica (160 cm wysokości, 80 kg wagi), wprowadzana w ruch przez minimum czterech mężczyzn, posługujących podczas nabożeństwa.

Średniowieczna katedra i relikwie Apostoła Jakuba to jednak nie jedyny cel Drogi. Istnieje drugi, pośredni i bardziej ulotny. Wiąże się on z pewną zmianą, wewnętrznym przeobrażeniem pątnika, które ma miejsce podczas krótszego lub dłuższego procesu wędrowania. Tego celu Camino mogą doświadczyć tylko ci, którzy poszli. Droga sama otwiera serca tych, którzy je zamknęli. Droga daje dostęp do duchowego pierwiastka, który często schodzi na dalszy plan w codziennym życiu. Sprawia, że pielgrzymujący może poczuć się częścią większej całości. Droga przybliża do Tego, którego pielgrzymi poszukują, daje poczucie Bożej Opatrzności, nie tylko podczas pokonywania szlaku, ale także w zwykłej codzienności. Ta droga z pewnego dystansu pokazuje, co się naprawdę liczy, co powinno stanowić główne życiowe wartości. Ona daje inną perspektywę przeszłości oraz ukazuje alternatywę jutra. Droga pomaga zdecydować o celu życia i zrozumieć jego sens.

Camino, jak chciał Ojciec Święty Jan Paweł II, wypowiadając słowa *Aktu Europejskiego*, zbliża narody i buduje tożsamość. Dziś do Grobu Jakuba pielgrzymują corocznie ludzie z ponad 170 państw świata. Miejsce to uświadamia im, że wiara pokonuje wszelkie bariery, jednoczy ludzi, ale też wskazuje cel dalszego życia.

Bibliografia

„Akt Europejski” *bl. Jana Pawła II a renesans Drogi św. Jakuba*, red. A. Jackowski, F. Mróz, Wyd. Bractwo św. Jakuba Apostoła w Więclawicach Starych, Kraków 2012.

Bielicki T., Roszak P., *U progu Camino. Przewodnik po kujawsko-pomorskim odcinku Szlaku św. Jakuba*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń – Golub – Dobrzyń 2012.

Camino de Santiago – nie tylko droga. Historia i współczesność Szlaku św. Jakuba, red. P. Roszak, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012.

Ceglińska A., Karaś H., Mendyk E., *Droga św. Jakuba Gniezno – Zgorzelec – Praga. Część polska: Droga Wielkopolska i Droga Dolnośląska*, Wydawnictwo Camino, Janice 2006.

Drogi św. Jakuba na obszarze krajów południowego wybrzeża Bałtyku, red. W. Rozynekowski, A. Zajączkowska, Lębork, 2010.

Drost D., Więzik S., *Beskidzka Droga św. Jakuba, Litmanowa – Eliaszówka – Wadowice. Przewodnik pielgrzyma*, Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Wrocław 2015, tom I.

Duda T., *Pomorska Droga św. Jakuba. Przewodnik turystyczny*, Wyd. Fundacja Szczecińska, Szczecin 2013.

Forest J. J., *Pielgrzymowanie jako droga przez życie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.

Hołub J. M., Mróz Ł., *Droga św. Jakuba Via Regia. Podkarpackie*, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Wrocław 2014.

Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I., *Drogi św. Jakuba w Polsce. Stan badań i organizacja*, Kraków 2008.

Jan Paweł II, *Akt Europejski*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.), nr 2 (38), 1983.

Kazimierzczak J.G., *Warszawska Droga św. Jakuba. Przewodnik dla pielgrzymów i turystów*, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Warszawa 2015.

Krukowski-Zdanowicz I., Mendyk E., *Sudecka Droga św. Jakuba. Przewodnik pielgrzyma*, Wyd. Fundacja Wioski Franciszkańskiej, Janice 2010.

Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie środkowo-wschodniej, red. R. Knapiński, Wyd. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.

Łygas M., Grdeń W., Winiarski M., *Małopolska Droga św. Jakuba. Przewodnik*, Wyd. Oficyna Wydawnicza REWASZ, Pruszków 2010.

Madej-Janiszek R., *Mazowiecka Droga św. Jakuba. Warszawa – Dobrzyń nad Wisłą*, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Warszawa 2017.

Manikowska H., *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.

Mendyk E., *Droga Kłodzka*, „Pielgrzymek. Informator Dróg św. Jakuba”, Wyd. Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”.

Mendyk E., *Droga Królewska*, „Pielgrzymek. Informator Dróg św. Jakuba”, nr 2/2010 (6), Wyd. „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce, Wrocław 2010.

Mendyk E., *Nadwarciańska Droga Świętego Jakuba*, „Pielgrzymek. Informator Dróg św. Jakuba”, Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg Świętego Jakuba w Polsce”.

Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński, Wyd. Muzeum Archeologiczne, Poznań-Łąd 2007.

Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Wyd. DIG, Warszawa 2000.

Witkowska A., *Titulusecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Instytut Wydawniczy PAX, Lublin 1999.

Wyrwa A., *Święty Jakub Apostoł. Malakologiczne i historyczne ślady peregrynacji z ziem polskich do Santiago de Compostela*, Wyd. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica – Poznań 2009.